

Terminologiya: ideoloji mübarizənin əsas cəbhələrindən biri

Odabaş dilin inkişafını sosial-tarixi proseslə sıx bağlı şəkildə izah edir: hər yeni ictimai dəyişiklik, hərəkət, elmi-texniki nailiyyət dildə yeni leksikanın yaranmasını zəruri edir. Qərb dilləri üçün əsas termin mənəvi-latin və qismən yunan dilidir, müsəlman Şərqində isə bu rol ərəb dili üzərinə düşür, yəni terminoloji siyasəti tarixi realıqdan çıxış edərək izah edir, süni "təmizləmə"nin mümkünsüzlüyünü vurğulayır.

Odabaş üçün mühüm anlayışlardan biri purizmdir (dil yad sözlərdən təmizlənməsi hərəkəti). Bildirir ki, purizm müəyyən dərəcədə faydalıdır, lakin heç bir dildə yad təsirləri tam aradan qaldırmaq mümkün deyil. O, türk dillərində iki müxtəlif purizm təcrübəsini qeyd edir: a) Osmanlı və Azərbaycan. Məqsəd: ərəb və fars təsirindən təmizlənmək, nəticədə müəyyən ortaqlaşma baş verir, lakin tam uğur mümkün olmur; b) Mərkəzi və Şimal-Şərqi Asiya türk dilləri. Ərəb və fars təsiri zəifdir, burada purizm yeni terminlərin həddindən artıq türkçə qurulmasına gətirir, bu ifrat ekstremizmdir. Odabaşa görə həm "tam ərəbçilik", həm də "tam türkçülük" termin yaradıcılığında qeyri-elmi yanaşmadır. O, sistemli şəkildə üç əsas prinsip təklif edir: 1.Ərəb və farsdan keçmiş elmi terminlər saxlanılmalıdır, amma onlar elmi cəhətdən təmizlənməli, vahid yazılış forması qurulmalı, bütün türk xalqları üçün eyni mənəni ifadə etməlidir. 2.Yeni terminlər ilk növbədə türk dillərinin öz materialından qurulmalıdır, bu zaman fonetika, morfologiya, ahəng qanunu mütləq nəzərə alınmalıdır. 3. Bəzi ərəb şəkilçilərdən istifadə məqbul sayılır (-i, -iyyat və s.). Çünki bunlar artıq türk dillərində tam mənimsənilmişlər.

Avropa terminlərinin alınmasına münasibətdə o, reallığı qəbul edir - texniki və elmi sahədə Avropa terminləri qaçılmazdır. Onu da vurğulayır ki, abstrakt-fəlsəfi anlayışlarda türk dillərində ərəb mənşəli terminlər artıq kifayət qədər formalaşmış, tarixi balans belədir: fikir dünyasında ərəb və fars, texnikada isə Avropa təsiri. Təklif edir ki, terminologiya sistemli şəkildə, xüsusi elmi institut tərəfindən qurulmalıdır. Yanaşması pragmatik, sistemlidir: dil canlıdır və tarixi prosesin məhsuludur, nə ifrat milliləşdirmə, nə də kor-koranə alınma düzgündür, ərəb və fars terminlərini tam atmaq elmi cəhətdən əsassızdır, Avropa texniki terminlərinin qəbulu qaçılmazdır. Terminologiya mərkəzləşdirilmiş şəkildə yaradılmalıdır.

Baytursunovun məruzəsi iki hissədən ibarətdir: qazax elmi və ədəbi xadimləri xalq ədəbiyyatı üçün terminologiyani necə qurur və terminologiyanın işlənməsi zamanı hansı prinsiplərə əsaslanmalıdır? Müasir dövrdə həyatın ən möhkəm təməli mədəniyyətdir, buna görə də qabaqcıl dövlətlərin bütün həyatı məhz mədəniyyət üzərində qurulmuşdur. Müasir mədəniyyət hər hansı bir millətin əsəri deyildir. Hər bir millətin mədəniyyətində öz yaradıcılığı ilə yanaşı, alınmalar da vardır və bu alınmaların xarakterli xalqlar arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq formalaşır. Mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri həm bir xalqın digərinin işğalı zamanı, həm də xalqların bir-biri ilə dinc ünsiyyətə nəticəsində baş verir. Bu zaman din formalarının oxşarlığı, adət-ənənələr, əxlaq normaları, ictimai quruluş, meyllərin, psixologiyanın yaxınlığı və s.

amillər mədəniyyətlərin qarışmasını və alınmalar prosesini xeyli asanlaşdırır. Dil mənəvi həyatla ən sıx bağlı olan sahə olduğundan, din və yazı ilə birlikdə dini və dünyəvi ədəbiyyat, onunla yanaşı isə yad dillərdən alınma sözlər də dillərə daxil olurdu. Nəticədə dillər tədricən qarışır, öz saflığını itirərək korlanırlar. Bu bəladan yalnız o türk xalqları qurtula bildirdi ki, onların arasında din və yazılı ədəbiyyat dərin kök sala bilməmişdi. Məsələn, qazaxlar və qırğızlar arasında dinin və dini ədəbiyyatın təsiri zəif olmuşdur. Buna görə də onların dili öz təbii inkişaf yolu ilə davam etmişdir. Rusiyada türk xalqlarının mədəni inkişafına həm dünyəvi, həm də dini sahədən asılı vəziyyətləri mənfi təsir göstərmişdir. Lakin indi türk xalqları müasir mədəniyyət həyatının bütün sahələrini mənimsəməyə çalışırlar. Yüksək mədəniyyətə məxsus maddi və mənəvi nemətləri qəbul edərkən aid olduqları anlayış və ideyaları da mənimsəməlidirlər. Bu anlayış və ideyaları ifadə etmək üçün ana dilinin lüğət tərkibi çox vaxt kifayət etmir. Beləliklə, bütün türk xalqları qarşısında bir seçim dayanır: ya anlayışları ifadə etmək üçün yad dillərdən sözlər götürülmür, ya da öz dillərinin lüğət tərkibini bu məqsəddə uyğunlaşdıraraq terminologiya yaratmaqlı.

Vahid terminologiyanın hazırlanması üçün bizdə Akademik Mərkəz yanında bir komissiya mövcuddur. Komissiyanın prinsipləri:

- a) Terminlər üçün ilk növbədə həmin anlayışa tam uyğun mənə daşıyan qazax sözlərini götürmək daha məqsədəuyğundur. Bu, dilin təbəqələşməsinin, yəni yuxarı təbəqənin dili ilə aşağı təbəqənin dili, başqa sözlə, savadlıların dili ilə savadsızların dilinin ayrılmasının qarşısını almaq üçün edilir.
- b) Əgər qazax dilində bu cür sözlər yoxdursa, onları qazax dilinə qohum dillərdən almaq lazımdır. Qohum dillərin əksər sözləri forma etibarilə bir olmasa da, kökləri ortaqdır; deməli, onlar həm anlaşılma baxımından daha asandır, həm də tələffüz üçün qazax dilinə yad olan sözlər qədər çətin deyil; türk xalqları arasında hər zaman sıx ünsiyyət olmuşdur və var, buna görə də hər hansı bir dilin əksər sözü kök ortaq olmasa belə digər dilin daşıyıcılarına uyğun ola bilər.
- c) Ümumi işlənən dünya terminləri qəbul edilə bilər, lakin qazax dilinin təbiətinə uyğun şəkildə dəyişdirilməlidir. Yad sözləri "özüm-zünkü" etmək zəruridir.
- ç) Qazax dilinin təbiətinə uyğun gəlməyən bütün qeyri-qazax sözləri qazax danışığına müvafiq surətdə mütləq dəyişdirilməlidir. Bu o deməkdir ki, birincisi, qazax dilinə yad olan sözləri ehtiva edən bütün qeyri-qazax sözlərində bu sözlər müvafiq qazax sözləri ilə; ikincisi, qeyri-qazax sözlərindəki şəkilçilər qazax dilinin şəkilçiləri ilə əvəz edilməlidir; üçüncüsü, ikiqat sözlər sadə formaya salınmalıdır; dördüncüsü, qazax dilinə yad olan sonluqlar tələffüz rahatlığına uyğun olaraq dəyişdirilməlidir.

Dili barbarizmdən qoruyan bu prinsip sayəsində biz - qazaxlar hazırda vahid qazax dilinə maliklik, yəni bizim dilimiz xalq dili və ədəbi dilə, yaxud sadə xalq danışığı və ziyalı danışığına bölünmüşür. Anadolu türkləri və azərbaycanlılar yazdıqları dildə danışırıqlarsa, şübhəsiz ki, bu dillərdə türkcədən çox az şey qalıb. Ən çox qarışıq

hala düşmüş dil qədimdən bəri yazılı ədəbiyyatı olan tatar dilidir. Bu dil də barbarizmlərdən həddindən artıq istifadə etmiş dillərdən biridir. Özbək ədəbi dili də mənə xeyli dərəcədə qarışıq bir dil kimi görünür. Kırım tatarlarının ədəbi dili də elədir. Başqırlarda ədəbi dil hələ indi yaranır və onların da öz dillərini barbarizmlərdən qorumağa meyl göstərdikləri nəzərə çarpır. Türkmən ədəbiyyatı da eyni yolu tutmuşdur. Yad təsirlərdən və barbarizmlərdən azad olan dillərdən biri qırğız dilidir; ədəbi dilin yaradılması məsələsində o, bizim qazax dilində tutduğumuz prinsipi əsas götürür. Ədəbi dilin əsası kimi götürdüyümüz prinsipi düzgün hesab edirik.

Baytursunov, sadəcə, nəzəriyyəçi deyil, əməli dil siyasətçisi kimi çıxış edir. Onun mədəniyyət və dil haqqında ümumi fəlsəfi mövqeyi belədir ki, müasir dövrdə mədəniyyət millətin mövcudluğunun əsas şərtidir, heç bir millətin mədəniyyəti "təmiz və yalnız özünə-məxsus" deyil, bütün mədəniyyətlər qarşılıqlı təsir içində formalaşır, amma burada çox mühüm fərq var: yad təsirlər dilin təbii inkişafını korlaya bilər. Dillərin korlanmasının əsas səbəbi din, dini ədəbiyyat, yazı mədəniyyəti vasitəsilə ərəb və fars sözlərinin intensiv axınıdır. Baytursunov konkret misal çəkir, qazax və qırğız dilində islamın təsiri zəif olduğundan dil təbii şəkildə inkişaf edib, buna görə "təmiz" qalıb. O, ən çox zərər görənlər kimi Osmanlı türkcəsi, Azərbaycan, tatar və özbək dillərini göstərir və qeyd edir ki, müasir mədəniyyətlə ayaqlaşmaq üçün türk xalqları iki yolun birini seçməlidir: yad dillərdən söz almaq, öz dillərinin içində terminologiya yaratmaq. İkinci yolu daha məqsədəuyğun sayır.

Onun çıxışı iki əsas hissədən ibarətdir: 1.Real praktika - Qazax ziyalılarının terminologiya yaratması; 2.Nəzəri baza - terminologiya yaradılmasında əsas prinsiplər.

Baytursunovun qənaəti elitar-mədəni dilin yaranmasının qarşısını almaqdır - xalq dili ilə "ziyalı dili" arasında fərq yaranmamalı, eləcə də dil sosial təbəqələrə bölünməməlidir. Əgər qazaxcada qarşılıq yoxdursa, söz qohum türk dillərindən alınmalıdır, çünki köklər ortaqdır, başa düşülməsi asandır, fonetika uyğunluq təşkil edir, xalqlar arasında tarixi ünsiyyət var. Bu, yalnız türk dilləri daxilində ümumtürk terminologiya ideyasının bir formasıdır.

Ümumdünya terminlərinin qəbulunda əsas prinsip bir şərtlə - qazax dilinin fonetik və qrammatik sistemində uyğunlaşdırılması ilə mümkündür. Yad sözlər məcburi adaptasiya

olunmalıdır. Bu prinsip faktiki olaraq, dilin fonetik və morfoloji qanunudur: yad sözlər qazax sözləri, şəkilçilər qazax şəkilçiləri ilə əvəz edilməli, ikiqat sözlər sadələşdirilməlidir, sözlər danışığa uyğunlaşdırılmalıdır. Bu, ideoloji baxımdan bir qədər sərt görünür.

Ən çox "qarışmış dillər" hesab etdiyi osmanlı türkcəsi, Azərbaycan, tatar, özbək və Kırım tatarlarının dili haqqında deyir ki, onların yazı dili türk dilindən bunun əksinə olaraq, qazax, qırğız, türkmən, başqırdilləri barbarizmdən uzaqlaşmış.

Onun dil konsepsiyasının əsas cizgiləri bunlardır: dil millətə ruhudur, yad təsirlərdən qorunmalıdır, terminologiya milli baza üzərində qurulmalıdır, qohum dillər arasında inteqrasiya mümkündür, Qərb terminləri yalnız uyğunlaşdıraraq qəbul edilə bilər.

Bilal Süleyeyev (1893-1968) yeni terminologiyanın işlənilib hazırlanması ilə bağlı Baytursunovun tezislərində irəli sürülmüş bütün prinsiplərlə razılaşdığını bildirir. Lakin ümumilikdə bütün türk xalqları üçün vahid terminologiya yaradılması məsələsinə bir qədər pessimist yanaşır. Türk xalqlarının terminologiyasının tam birləşməsindən deyil, yaxınlaşdırılmasından danışmaq olar. Terminologiya qəbul edilərkən yeni sözlər mütləq həmin və ya digər türk dialektinin qaydalarına tabe edilməlidir. Belə olmadıqda geniş xalq kütləsi üçün anlaşılın terminologiya yaratmaq mümkün olmayacaq.

Ümumiyyətlə, bütün türk xalqları üçün vahid terminologiya yaratmaq cəhdi yalnız bir təcrübə kimi aparıla bilər. Bunun üçün ayrı-ayrı respublikalar daxilində ayrıca birləşdirici büro yaratmağa ehtiyac yoxdur. Belə bir orqan SSRİ Elmlər Akademiyası nəzdində təşkil edilməlidir. Terminologiya sahəsində tədqiqat işlərinin əlaqələndirilməsi üçün türk respublikaları arasında mübadiləni, elmi mərkəzlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək lazımdır.

Suleyev Baytursunovun yeni terminologiya prinsipləri ilə razı olsa da, bütün türk xalqları üçün vahid terminologiya yaratmaq fikrinə skeptik yanaşır.

Onun qənaətinə görə, bu məsələnin həlli tam birləşmə ilə deyil, yalnız yaxınlaşma ilə mümkündür, terminlər mütləq dillərin qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır, əks halda terminologiya kütlə üçün anlaşılın olmayacaq. Vahid terminologiya təcrübə səviyyəsində yalnız sənətinə bilər. Əsas mexanizm elmi mərkəzlərin əlaqəsidir.

Suleyevin mövqeyi balanslı pragmatikliklə əsaslandırılmışdır. Yəni hamı üçün eyni terminologiya ideyası tarix və dil reallığı baxımından çətin görünür. O, kompromis variant təklif edir: yaxınlaşdırma. Termin yalnız elmi dairələr üçün deyil, kütləvi istifadə üçün yararlı olmalıdır, əks halda terminoloji sahə "xüsusi sahə adamlarının dili"nə çevrilir.

Onun fikirləri əsaslıdır, çünki türk dilləri arasında fonetik, morfoloji quruluşda fərqlər var, sosial-tarixi inkişaf eyni səviyyədə olmayıb, siyasi-inzibati müstəqillik fərqlidir. Bu səbəbdən vahid terminologiya yaratmaq ideyası süni normativlik riskidir, yaxınlaşdırılmış terminologiya isə real faktlara əsaslandırılmalı bilər.

Şərif Manatov (1887-1936) qeyd edir ki, arxaik sözlərdən, geniş bölgə ləhcələrindən və varvarizmlərdən dil çirkənlir. Əgər tərkibini türk sözləri ilə əvəz etmək mümkün olan sözlər varsa, bunu etmək lazımdır. Bəzi sözlər var ki, dilimizdə onları tapa bilərik, lakin yəni də bəzi hallarda onları Avropa sözləri ilə əvəz etmək lazım olur. Məsələn, geniş xalq kütləsi üçün anlaşılın terminologiya yaratmaq üçün tələffüzünə uyğunlaşdıraraq, qəbul edərkən, şəhərlərdə də artıq istifadə olunmur, şəhər əhalisi belə onu başa düşmür. Hər kəs kiçik də olsa, hərbi və ya inzibati dairələrdə olubsa, "disiplin" sözü yaxşı anlayır. Avropa mənşəli beynəlxalq sözləri qəbul edərkən, türk xalqlarının tələffüzünü nəzərə almalıyıq. Məsələn, "fabrika" sözü. Hər bir türkcə danışan şəxs "fabrika" yox, "fabrik" deyər. Bu, fransız sözüdür və maraqlıdır ki, fransız da "fabrik" deyir. Beləliklə, bir tərəfdən Avropa tələffüzün-

dən uzaqlaşmırıq, eyni zamanda öz türk tələffüzümüə uyğunlaşdırırıq.

O, Odabaşın məruzəsinə tənqidi yanaşır: əgər bizim dilimizdə bir termin yoxdursa, həmin termin başqa türk xalqında var və biz onu oradan götürməliyik. Məsələn, bəzi sözləri başqa türk xalqından, deyək ki, başqırd və ya tatar dilindən götürmək və bunu mütləq özbək dilinə tətbiq etmək lazımdır. Əgər belə götürülmüş sözü qəbul etməsəniz, bu lüğəçilik hesab olunur. Bunu düzgün hesab etmirəm. Professor Çobanzadə öz məruzəsini elmi baxımdan mükəmməl əsaslandırdı, məruzəsi çox maraqlı idi, lakin bütün məruzəsi sanki "ümumi türk milli dili" yaratmaq üzərində qurulmuşdu. Bu fikirlə də razı deyiləm. Ola bilsin bütün türk dillərini tədricən yaxınlaşdırıla bilər, lakin bunun üçün ayrıca "xüsusi milli dil" yaratmaq fikri düzgün deyil. Bu cür "ultramilli" dildən birdəfəlik imtina etmək lazımdır.

Manatov qeyd edir ki, arxaik sözlərlə, ləhcə elementləri və varvarizmlərlə dil çirkənlir. Bunun üçün hər hansı bir termini türk sözləri ilə əvəz etmək mümkündürsə - edilməlidir, bəzi hallarda Avropa terminlərini qəbul etmək ləbəddür, həmin sözlər qəbul edilərkən türk tələffüzünə uyğunlaşdırılmalıdır.

O, başqa türk dillərindən söz almağı məcburiyyət kimi təqdim etməyi tənqid edir. Manatov başqa türk dillərindən məcbur söz götürmək prinsipi-nə qarşı çıxır. İncə məqamlara diqqət yetirir: dillər arasında termin mübadiləsi məcburi ideoloji layihə əsasında olmalıdır, dil zorla birləşdirilməməlidir, xalqın real dili nəzərə alınmalıdır. Bu, dil planlaşdırmasında zorakı unifikasiya modelinə, o cümlədən Çobanzadənin "ümumi türk milli dili" ideyasına qarşı çıxır, onun fikrinə, ultramilli vahid dil ideyasından tam imtina edilməlidir. "Disiplin" və "inzibat" sözlərini sosial dil reallığına əsaslanan nümunə kimi göstərir: "inzibat" ərəb mənşəlidir və artıq işlək deyil, "disiplin" hərbi və inzibati sferada geniş yayılıb, kütlə üçün daha anlaşılıqdır. O, vacib olan iki mühüm sosiolingvistik həqiqətə söykənir: dil norması yalnız lüğətdə deyil, istifadə praktikasında formalaşır, terminoloji uyğunluq həm də sosialda işləklik qazanmaq səviyyəsi ilə ölçülür.

O, Avropa dillərindən alınma sözlərə münasibətdə pragmatik siyasət sərgiləyir: türkcə qarşılıq varsa, işlədək, yoxdursa, Avropa terminini türk tələffüzünə uyğunlaşdıraraq, qəbul edərkən, şəhərlərdə də artıq istifadə olunmur, şəhər əhalisi belə onu başa düşmür. Hər kəs kiçik də olsa, hərbi və ya inzibati dairələrdə olubsa, "disiplin" sözü yaxşı anlayır. Avropa mənşəli beynəlxalq sözləri qəbul edərkən, türk xalqlarının tələffüzünü nəzərə almalıyıq. Məsələn, "fabrika" sözü. Hər bir türkcə danışan şəxs "fabrika" yox, "fabrik" deyər. Bu, fransız sözüdür və maraqlıdır ki, fransız da "fabrik" deyir. Beləliklə, bir tərəfdən Avropa tələffüzün-

Manatovun mövqeyi romantik-millətçi purizmdən yox, sosiolingvistik realıqdan doğur. Yəni dil nə qədər milli olsa da, ictimai həyat və elm beynəlxalqdır. Terminləri yalnız "türkçülük naminə" süni şəkildə dəyişmək olmaz. Əgər beynəlxalq termin artıq işlək və anlaşılındırsa, onu fonetik baxımdan uyğunlaşdırıb qəbul etmək daha məntiqlidir. Amma bu proses türklər arasında dil hegemonluğu yaratmamalıdır.

Nadir MƏMMƏDLİ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor